

Росен МАЛЧЕВ (Асоциация за антропология, етнология и фолклористка „ОНГЪЛ”, София)

Михаил ХРИСТОВ (Варна)

Rosen MALCHEV (“Ongal” Association of Anthropology, Ethnology, and Folklore Studies, Sofia)

Mihail HRISTOV (Varna)

СВЕТИЛИЩЕТО НА ВРЪХ „КОКАЛЕВ ЧУКАЛ” ДО СЕЛО ЛЪКАВИЦА, СРЕДНИТЕ РОДОПИ – ЕТНОЛОЖКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

THE SANCTUARY ON “KOKALEV CHUKAL” PEAK NEAR THE VILLAGE OF LAKAVITSA, THE CENTRAL RHODOPES – ETHNOLOGICAL AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

The object of the present research is the “Kokalev chukal” peak on the territory of Lakavitsa village, Luky municipality, Plovdiv region. Folklore knowledge about it is documented during the ethnological field investigations of ‘Ongal’ Association in 1995. The non-fabulous prose for “Kokalev chukal” is of greatest interest for the purposes of this text. In archaeological aspect, almost nothing is known about the peak. There are no investigations up to this moment. The impressions caused by the visit in 2008 and the collected ceramic material from the place enabled it to be defined as a Thracian religious site of the Late Iron Age.

Keywords: folklore knowledge, ethnological field investigations, non-fabulous prose, archaeological aspect, ceramic material, Thracian religious site.

Изследването поставя важния въпрос за възстановяването на традиционното интердисциплинарно взаимодействие между науките от историко-филологическия клон в условията на съвременния дефицит на нови идеи, концепции, методологически и терминологични системи и пр. в областта на хуманитаристиката.

Конкретен обект на изследване е топосът „Кокалев чукал” в землището на среднородопското село Лъкавица, община Лъки, Пловдивска област. Фолклорни знания за него са документирани по време на теренните етнологички проучвания на Асоциация „Онгъл” през 1995 г., подкрепени финансово и организационно от Община Лъки. Особен интерес за целите на настоящия текст представлява неприказната проза за „Кокалев чукал”, в която се откриват фолклорно-исторически свидетелства за епохи, предхождащи (или съвременни на) времето на османското нашествие в Родопите.

От гледна точка на археологията за обекта, разположен на върха, не е известно почти нищо и до този момент там не са правени проучвания. Впечатленията, натрупани при посещението през 2008 г., и събраният при него характерен керамичен материал позволяват мястото да бъде определено като тракийско светилище от късножелязната епоха. За по-точното му датироване и поставянето му в определен исторически и етнокултурен контекст под внимание са взети данните от вече известните тракийски обекти в тази част на Родопите.

Село Лъкавица се намира в планинския рид „Манастирище” на Средните Родопи, на 10 км южно от общинския център Лъки и на 64 км от областния град Пловдив. То е разположено в източното подножие на връх „Кокалев чукал” (1482 м надморска височина). Землището му от около 16 кв. км не е особено голямо в сравнение с околните села – Дряново (34 кв. км), Белица (62 кв. км), Манастир (63 кв. км) и т.н.

Лъкавица и околните селища от водосборното корито на р. Юговска спадат към историко-географската област Източен Рупчос. Първото споменаване на с. Лъкавица с днешното му име е през 1633–1634 г. във връзка със събирането на данъка „джизие” във вилаета Филибе. По това време то принадлежи към Рупчоската нахия.

Помохамеданчването на лъкавци се датира към края на XVII век. Начинът, по-който се осъществява религиозната конверсия, може да бъде предположен по антропонимични сведения – два от големите родове в Лъкавица, които нямат роднинска връзка помежду си, носят прозвището Еничарови – Куцасанови (Куцеви) и Мешеви.

Руско-турската освободителна война заварва всички лъкавци като българомохамедани. Възстановяването на демографския потенциал на селската общност след голямото преселване в Османската империя (с най-висока точка към 1902 г.) се осъществява чрез прииждането на нови заселници, също българомохамедани, от околните села и махали, главно от т. нар. „Джурковски колиби”.

През 1880 г. в селото живеят 1087 жители. На няколко пъти броят на населението спада до критични стойности: 1905 г. – 22 жители; 1920 г. – 54 жители; 1934 г. – 10 жители. През 1960 г. в Лъкавица живеят вече 230 човека, но днес те са едва 19¹.

Миграциите на населението от и към с. Лъкавица през последните 130 години са не само демографски, икономически или териториално-устройствен проблем. Те влияят върху социокултурния тип на локалната общност – на нейния езиков, конфесионален, етнокултурен и пр. развой. Без да се навлиза в подробности, може да се обобщи, че старата система на социално-антропологическо наследяване и възпроизвеждане на социетарните структури се разрушава с масовото изселване на лъкавци в Османската империя в края на XIX – началото на XX век. Изграждането на новата общностна система не успява да завърши до времето на кооперирането, индустриализацията и урбанизацията, наченали през 50-те години на XX век като част от по-общите процеси на модернизация в българското общество и държава през епохата на социализма. Ето защо всеки род от новозаселени жители на Лъкавица съхранява в годините относително пълно своя социокултурен и стопански тип такъв, какъвто е формиран в родното му място в десетилетията преди имигрирането. Това особено се отнася за родовата и селищната фолклорно-историческа памет.

Така например топонимните предания за „Кокалев чукал” с подчертани фолклорно-митологични мотиви се разказват преди всичко от представителите на рода Халилкови, произхождащ от онази махала на съседното с. Джурково, която е разположена от другата страна на рида „Манастирище”, в западните поли на върха. В репертоара на всички останали родове битуват разказите с по-стандартни фолклорно-исторически мотиви, част от които вероятно са формирани посредством следосвобожденската училищна образователна система в рамките на изграждането на модерната българска на-

ционално-историческа митология. Тази дву-дялба и паралелно съ-съществуване на знанията в местната памет ясно се виждат в записите, направени по време на теренните етноложки проучвания на Асоциация „Онгъл” в с. Лъкавица през 1995 г.

Преди всичко трябва да се отбележи, че сведенията за връх „Кокалев чукал” досега не са били предмет на специализирано историко-филологическо изследване. Наистина отделни фолклорни текстове и артефакти, намерени по време на археологически обходи и иманярски набези, вече са дискутирани, но това се осъществява без изявяването на възможната системна връзка между тях.

Единственото място, където са публикувани фолклорни текстове за „Кокалев чукал”, е книгата на краеведа Иван Гашилов за миналото на Лъкинския край. В нея той цитира разказите на лъкавеца Емил Мешев (р. 1921 г.) за близката до върха „Костанина вода” чешма в м. „Батурица”, на пътя за Джурково, в югозападна посока, както и за самия „Кокалев чукал”.

Сюжетните типове, които се реализират в преданията за момата Костана, могат да бъдат определени като „по-стандартни” във фолклорно-исторически аспект, както бе посочено по-горе.

„Моят дядо почина през 1936 г. на 96-годишна възраст. Един ден, бях вече юноша, го запитах защо тази чешма носи християнско име. Той ми отговори така: защото навремето, когато тук е ставало помохамеданчването, в Лъкавица е имало една много красива и сербез мома на име Костана. Тя не е пожелала да приеме мюсюлманската вяра. До тази чешма е имало две ели. Костана отишла до чешмата и преди да се обеси на едната ела, изрекла пожеланието си: „Аз вярата си не сменям и на соя извор да изградите хубава чешма. Тя ще носи моето име, докато свят светува.” (Гашилов 2000: 148)

Пет години преди издаването на книгата на Гашилов, по време на теренните етноложки проучвания на „Онгъл”, ръководителите на експедицията доц. д-р Константин Рангочев и д-р Росен Р. Малчев записват от Емил Мешев фолклорно предание със същия сюжет. В него осведомителят прави допълнителна връзка между името на момата „Костана” и християнския антропоним „Костадина” (вж. Прил. № 1)².

В записите на етнологите Евелина Стоичкова и Миглена Пецева, членове на изследователската група през 1995 г., присъства и друго предание за назоваването на „Костанината вода”. В него момата се обесва, тъй като не е пусната от съпруга си мохамеданин да се весели с другите християни на „Българския Байрям” (Великден) (вж. Прил. № 2).

По въпроса за произхода на топонима „Кокалев чукал” Иван Гашилов привежда две мнения: едното е на споменатия лъкавец Емил Мешев, „че в далечното време на робството тук техните деди са били клани от турците, защото не искали да си сменят християнската вяра. Преданието говори, че костите били на повече от 100 души.” Според другото, но вече от анонимен осведомител, „тези кости са от чумавото време – за да не се разнася страшната болест по други места, хората предпочитали да изгарят своите близки.” „Самият връх – пише авторът, – представлява площадка от скалиста почва.

Личи си, че костите са били горени, а някои от тях дори овъглени. Почвата е съвсем черна, като въглен.” (Гашилов 2000: 148)

Участниците в експедицията от 1995 г. не записват фолклорни текстове с подобни мотиви за „Кокалев чукал”. Те обаче документират знанията на рода Халилкови, обитавал преди преселването си в Лъкавица Халилковската махала на днешното с. Джурково. В преданието на Мехмед Халилков (р. 1919 г.), най-възрастен представител на рода, се откриват фолклорно-исторически свидетелства за епохи, предхождащи (или съвременни на) времето на османското нашествие в Родопите. Накратко в него се разказва за битка между две войски за върха „Кокалев чукал” (на рида „Манастирище”) и за превала „Соколя геди” (на билото на източно разположения рид „Крушовска планина”), в която се използвало оръжието „кустамлък”, наподобяващо според описанията вид далекобоен арбалет. Именно костите („кокалите”) на убитите войници дават основание на местните жители да назоват върха над своето село с името „Кокалев чукал” (вж. Прил. №3 и №4).

Към казаното дотук може да се добави, че в миналото комуникацията през територията на Източен Рупчос се осъществява по две основни направления: 1. *Север – юг* по дължината на долините на реките и билата на планините от Тракийската низина към Беломорието; 2. *Запад – изток* през планинските седловини и напречно през речните долини.

Пътят с направление *запад – изток* „е част от големия надлъжен път, който минава по северните склонове на Родопна планина между основния вододел и Родопската яка от запад на изток и свързва всички планински долини. В Източен Рупчос пътят преминава през т.нар. от местните жители „гедици” – ‘седловини’, ‘превали’³. От запад на изток той преодолява планинските била през местата „Пашалийца” над с. Дряново (между с. Павелско, разположено във водосборния басейн на Чепеларска река, и Дряново), „Батурица” в землището на Мутювска махала на с. Джурково (между селата Джурково и Лъкавица) и м. „Соколя геди” над махала Четрока на с. Лъкавица (между Лъкавица и с. Белица)” (Малчев 1999: 30). В този смисъл фолклорните сведения в преданието, разказано от Мехмед Халилков, потвърждават историческата пътна ситуация в Източен Рупчос, като открояват два от възловите топоси за нейното контролиране – превалите „Соколя геди” и „Батурица” (между „Костанината вода” и „Кокалев чукал”).

Интересните етноложки сведения за връх „Кокалев чукал” провокират осъществяването на теренен археологически обход, който е извършен през 2008 г. от изследователска група на Асоциация „Онгъл” в състав доц. д-р Константин Рангочев, д-р Росен Р. Малчев и д-р Михаил Христов. Резултатите от него са обобщени от археолога М. Христов в следващите редове.

Фолклорните данни за богатата история на с. Лъкавица са допълнени успешно от теренните археологически наблюдения около селото. Западно и югозападно от него е регистрирано трасето на добре изграден стар път. Строителните му характеристики и старателно направената пътна настилка го поставят в една група с други подобни пътища от Родопите, интерпретирани като римски. Особен интерес представлява връх „Кокалев чукал”. Фолклорните предания, които обосновават името му с наличието на

множество горели кости, намират и археологическо потвърждение. Археологическата среда е силно компрометирана поради съвременните иманярски интервенции, но характерните културни напластявания и топографията правят безспорна идентификацията му като тракийски култов обект – планинско светилище. Свещената му територия – теменостът, е била оградена с каменна стена, изградена без спойка. Данни за други градежи на територията на светилището на този етап няма. Наблюденията на терена предполагат скалната повърхност на върха да е била частично подравнявана, допустимо е наличието и на изсичания. Интензивното иманярско прекопаване на върха вероятно е лишило учените от по-добри хронологически индикатори като предмети от метал и евентуално оброчни плочки. Допълнителна информация би донесло реалното му археологическо проучване, което да допълни данните от днешните визуални наблюдения на терена.

Засага липсват данни за характерни находки, чрез които да се датира светилището. Неговата относителна хронология се опира преди всичко на малкото керамични фрагменти, открити в периферията на иманярските изкопи на самия връх „Кокалев чукал”, а също така и на паралели от подобни обекти от планините Рила и Родоп. Керамиката от изследвания обект е представена главно от сравнително големи съдове – хранилища и гърнета, без следи от повърхностно покритие или излъсквания. Изработени на ръка или на бавно гърнчарско колело, те почти всички са декорирани с релефни ленти, триъгълно сечение, с насечки, ямички и спирали. При по-големите съдове са оформени и езичести дръжки. Част от съдовете са с недобро изпичане, но се срещат и такива с много добро и твърдо печене.

Върхът е идеален наблюдателен пункт, видим отдалече, така че ритуалните действия, извършвани на него, са били наблюдавани от голямо разстояние – особено когато е бил пален огън. Предвид сигурно установените практики на подобни, археологически проучвани, светилища у нас, може да се предположи, че ритуалите на връх „Кокалев чукал” са включвали убиване, разчленяване и изяждане на жертвено животно, посвещение към божеството, оставяне на част от храната за божеството, ритуално разтрошаване на използваните съдове и умишлено повреждане на оставяните дарове. Така описаните ритуални действия са в състояние напълно да обяснят както голямото количество горели кости, разпръснати по върха, така и многото иманярски изкопи, оставени в стремежа за изваждане на предмети от метал.

Подобни култови практики са сигурно документиращи в проучени светилища с идентична характеристика, датирани в по-късните фази на късножелязната епоха (IV–II пр. Хр.) и в римския период до към средата на IV в. сл. Хр. Макар и доста широк, хронологическият диапазон трудно може да се стесни без реални проучвания на върха. При това положение изграждането и пълноценното функциониране на светилището на връх „Кокалев чукал” следва да се постави именно в тази времева рамка.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

Предание за „Кустанинътъ водъ“

Росен Малчев: И сега ще ни разкажеш за „Кустанинътъ водъ“...

Емил Мешев: Сига шъ ви раскажъ пу пръдание за „Кустанинътъ водъ“. Муойът дъедо ръсправйшье зъ та „Кустанинъ водъ“, зъщоту то е бългърцку име, пък тукъ съ били пумаци, испълнявъли съ мюслюманскъ ралигийъ. И тука га а ставалу преркръстванету, претурчванету, и еднъ мума е ималу многу сирьознъ и казълъ: „Утивъм и съ убясъм на на същата вуда и щя а наръчете на мою име и мойту имъе да бьдъе вечну там!“ И ду днъеска е въечну там и нъепресъхвъщъ е там, рьзбиръш ли, правиа а, чишмички правъеа и тва е, атва за нея. И тва гу расправйшье мойъ дъедо.

Р.М.: А тя Кустана се е казвала?

Е.М.: Тя са казвълъ Кустадинъ.

Р.М.: А-а, Кустадина...

Е.М.: И-и Кустана, Кустадина, съе едно!

Р.М.: И там е умряла.

Е.М.: Там са а убясила, и нъе е, нъе е въсприель...

Васил Гъгнев: Нъе въсприель турскътъ вяръ.

Архив на Асоциация „Онгъл“ (ААО) и Общински поселищен архив – Лъки (ОПА – Лъки). Село Лъкавица, общ. Лъки, 1995. Файл Lakav68, касета No. 3, страна А, запис No. 2. Информатори: Емил Митев Мешев, р. 1921 г. в Мешовска махала на с. Лъкавица, образование II отделение, инвалид от 1945 г.; Васил Стефанов Гъгнев, р. 1948 г. в с. Лъкавица, образование полувисше, фелдшер. Записали К. Рангочев и Р. Р. Малчев, на 11.07.1995 г. в с. Лъкавица.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 2

Легенда за Костана

Мехмед Карастоянов: ... и една българка я оженват за един турчин и... там сега било празник. Български празник... Музика земала там да свири и там да играе хора и ръченици... И она казала: „Шъ отида на нашия Байрям!“, обаче она не я пуснал... Та казала така: „Аз, вика, шъ съ обесъ...“

Евелина Стоичкова: Българката казала...?

М.К.: Да, и са казвала Костана...

Е.С.: Костана...?

М.К.: Да... И минава тука през аднъ горъ и свие там до една вода, изворче... и там съ обесвъ на ънъ вода, съ обесва...

Е.С.: Защото не я пуснал на Байряма?

М.К. Да!

Е.С.: На българския Байрям?

М.К.: Българския Байрям... и затва водата йе Костанина вода.

Архив на Асоциация „Онгъл” (ААО) и Общински поселищен архив – Лъки (ОПА – Лъки). Село Лъкавица, общ. Лъки, 1995. Файл Kostana, касета No. 14, страна Б, запис No. 2. Информатор Мехмед Еминов Карастоянов (Караасанов), р. 1936 г. в с. Лъкавица, образование IV отделение, миньор. Записали: Е. Стоичкова и М. Пецева, на 15.07.1995 г. в с. Лъкавица.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 3

Предание за „Кокальева чукаль”. Описание на оръжието „кустамлък”

Росен Малчев: А „Кокальева чукаль” защо се казва така?

Мехмед Халилков: „Кокальева чукаль” анно времье са там са били, вуйнъ е ималу. „Кокальева чукаль” утам, ут „Соколь”, ут „Соколь геди”, там сас кустамлък, нье сас уръдя и сва и нва, а с кустамлък са са били там, на „Кокальева чукаль” тамо и нва. Затва „Кокальева чукаль” гу казвът тамо тва.

Р.М.: А какво е това „кустамлък”?

Неизвестен: Лъкове.

М.Х.: Лък, начи с лък. Нье пушка, ами сва направено тука кату кустамлък със тъквива дървени рабути и пуска гу и анва са казвалу кустамлък. А! Та нье е ималу пушки приз анва времье, кугану съ уодили ут „Суколь геди” – там са съ били. Нва, горье „Кокальева чукаль” гу зовът зъ анва – сичката а куокалье, едно-друго, асый куокалье. Ся дали ги има, нье – я стана дваисье гудини нье съм одиль там, ама прьеди бье са там хуодьехмье с уфцьетье сяки дьен, с уфсьетье уодехмье. Там бьешье сичку куокалье. Сичку куокалье там...

Архив на Асоциация „Онгъл” (ААО) и Общински поселищен архив – Лъки (ОПА – Лъки). Село Лъкавица, общ. Лъки, 1995. Файл Lakav69, касета No. 3, страна А, запис No. 3. Информатор Мехмед Мехмедов Халилков, р. 1919 г. в Халилковска махала на с. Джурково, общ. Лъки, без образование, земеделие и скотовъдство. Записали К. Рангочев и Р. Р. Малчев, на 11.07.1995 г. в с. Лъкавица.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 4

Оръжия

Кустамлък⁴ – кату лък, издърпвъ съ и съ стрьелйъ. Самия топ. Излизъ топ. На барутну въздьеиствие. С улук – полвинъ трьбъ. То гърми, нье е мусур⁵, ама канал. При удар – гърми.

Архив на Асоциация „Онгъл” (ААО) и Общински поселищен архив – Лъки (ОПА – Лъки). Село Лъкавица, общ. Лъки, 1995. Файл Lakav14, на тефтер. Информатор Стоян Кръстев Чуков, р. 1937 г. в махала Чуката на с. Лъкавица, образование основно, шофьор, автомонтьор. Записали К. Рангочев и Р. Р. Малчев, на 18.07.1995 г. в с. Лъкавица.

БЕЛЕЖКИ

¹ По сведения на ГРАО от 15.06.2013 г.

² Иван Гашилов не е познавал и респективно използвал този текст и останалите материали от Лъкавица, въпреки че те вече са били обработени и предадени в поселищния архив на Община Лъки.

³ За думата *gedik* – ‘цепнатина, пукнатина’ вж. ТБР 1962, 186.

⁴ В друг разговор разказвачът обяснява, че с „кустамлък“ са воювали на връх „Кокальева чукаль“.

⁵ Мусур (диал. от тур. ез.) – масур, цев.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Гашилов 2000: Гашилов, Ив. Миналото на Лъкинския край. Асеновград.

Малчев 1999: Малчев, Р. Р. Фолклор и религия (По наблюдения върху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир). Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Пловдивски университет „П. Хилендарски“. – Интернет източник: Е-списание „Онгъл“, год. I, 2008, бр. 1. – <<http://www.spisanie.ongal.net/broi1/malchev.pdf>>

ТБР 1962: Турско-български речник. 2 стереотип. изд. София.